

UOT 930:314

AZƏRBAYCANIN QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR
ŞƏHƏR VƏ ƏHALİSİ TARİXİ MƏNBƏLƏRDƏA.B.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmmdov.67@ mail.ru

Şərqi qapısında yerləşən, qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlar vardır. Tarixi mənbələrdə Azərbaycanın ən qədim zamanlardan çox sıx məskunlaşmış bir məmləkət olması, zəngin şəhər mədəniyyətinə malik ölkə kimi seçilməsi haqqında məlumatlar verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələr bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin, xüsusilə Bərdə, Şamaxı, Şabran, Dərbənd, Beyləqan, Qəbələ və s. Sasani hökmdarlarının, xüsusən də Ənuşirəvanın dövründə tikilməsindən xəbər versələr də, əslində həmin şəhərlərin böyük əksəriyyətinin hələ qədim və antik dövrlərdə mövcud olan şəhərlərin yerində yenidən tikilərək bərpa olunması haqqında da çoxlu elmi faktlar məlumdur.

Açar sözlər: Azərbaycan əhalisi, əhali məskunlaşması, qədim qalalar, orta əsr şəhərləri

E.ə 669-631-ci illərdə Assuriyada hökmdar olmuş Aşşurbanipalın «B» silindrindəki yazısında, onun Mannaya hərbi təcavüzündən bəhs edilir.

Sözgedən mənbədə Aşşurbanipal Mannada törətdiyi qarətlərdən, dağıntılardan ağızdolusu danışarkən, viran qoyduğu ölkənin çoxlu şəhərlərə, yaşayış məntəqələrinə malik olduğunu da bildirir: “...Mən Mannalılar ölkəsinə soxuldum, ... Ayusiaş qalasını, Paşa, Busutu, Aşdiaş, Urkmiamun, Uppiş, Sihua, Naziniri məntəqələrini - səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhəri saysız-hesabsız yaşayış məntəqələri ilə birlikdə ələ keçirdim, İzirtunun özünə kimi gedib çıxdım” (1, 12).

Mənbədən gətirilən iqtibasda Mannanın saysız-hesabsız yaşayış məntəqələrinə, çoxlu möhkəmləndirilmiş şəhərlərə malik olması buranın ən qədim dövrlərdən sıx məskunlaşmış əhaliyə malik bir ölkə olmasını təsdiqləyir.

Mənbədə Mannanın iri şəhərləri ətrafında yaşayış məntəqələrinin xatırlanması isə bir növ müasir dövrdə iri meqapolislərin kiçik (lakin dövrünə görə böyük) modelini xatırladır: “... Mən onun (yəni Mannanın) möhkəmləndirilmiş şəhərləri İzirtu, Urmeyate və Uzbiani mühasirə etdim, bu şəhərlərdə yaşayan adamları mən dövrəyə aldım və onların ürəyini qopardım, bu vilayəti mən fəth etdim, yaşayış məntəqələrini dağıtdım, uçurdum, yandırdım” (1, 12).

E.ə. 786-760-cı illərdə Urartu hökmdarı olmuş I Argiştı də Mannaya hərbi yürüşü zamanı ölkə əhalisini məruz qoyduğu müsibət və fəlakətlərdən

ağızdolusu danışır: “... Ölkəni mən dağıtdım, şəhərləri mən yandırdım, 3270 adamın hamısını mən öldürdüm, başqalarını diri apardım” (13, 247-246).

Antik dövrə dair mənbələrdə də Azərbaycanın şəhərləri və əhalisi haqqında son dərəcə dolğun məlumatlar vardır. Bu məlumatların böyük əksəriyyəti istər Albaniya, istərsə də Atropatenedən bəhs edərkən əhalinin cəsurluğundan və zəhmətsevərliyindən bəhs edirlər.

Belə ki, Misirli Dionisi Perieqet “Yeri məskunlaşdıran əhali” əsərində yazır: “Nəhəng Xəzərin ümumi görünüşü yumrulanmış çevrə kimidir. ...Mən onun ətrafında Şimal-şərqdən üzü bəri yaşayan tayfaların hamısından danışacağam. Birincisi, Xəzər dənizi ətrafında skiflərdir, sonra unnlar, ardınca isə kaspilər, onların ardınca isə dağlıq ölkədə yaşayan cəsur, döyüşkən albanlar və kadusilər gəlirlər” (9, 93).

Qay Yuliy Solin “Nailiyyətlər məcmusu” əsərində ölkəmizdən bəhs edərkən: “Bura əhali baxımından çox sıx məskunlaşmış bir yerdir” – deyər yazır (9, 93).

Strabon özünün “Coğrafiya” əsərində Atropatenedən bəhs edərkən yazırdı: “Orada adamlar gözəlliyi və hündür boyu ilə seçilirlər, eyni zamanda onlar ürəyiaçıqdırlar, xırdaçı deyildirlər” (9, 17-35).

Strabon Midiyalılardan danışarkən, xüsusilə də dağlıq Midiyada hökmdarlar arasında çoxarvadlılığın yayılmasından ayrıca olaraq bəhs etmişdir.

Strabon yazırdı ki, dağlıq Midiyada bu adət hamıya aid edilir və onlara beş arvadından az arvad almağa icazə verilmirdi. Elə bəşdən az kişisi olan qadınlar da bunu özləri üçün bədbəxtlik hesab edirdilər.

Antik müəlliflərdən Polibi də əhali ilə bağlı Strabonun fikrini davam edərək Midiyanı Asiyada həm ərazisinin böyüklüyünə, həm də əhalisinin çoxluğuna görə ən qüdrətli dövlət hesab etmişdir (9, 16).

Klavdi Ptolomey antik dövr Qafqaz Albaniyasından bəhs edərkən burada 29 şəhər və yaşayış məntəqələrinin mövcudluğundan söhbət açmış, onların coğrafi koordinatlarını göstərmişdir.

Adları çəkilən Azərbaycan şəhərləri sonrakı dövr tarixi qaynaqlarında da sosial-iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş, sıx məskunlaşmış yaşayış məskənləri kimi xatırlanır.

VII əsrdən başlayaraq: “Ərəb istilasası ilə əlaqədar tarixi Azərbaycan ərazisində aparılan hərbi əməliyyatlar şəhər və kəndlərə böyük ziyan vurdu. Yaxın Şərqdəki bir çox şəhərləri nisbətən asanlıqla, «iqtisadiyyata ciddi zərər yetirmədən» tutan ərəblər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində kəskin müqavimətlə rastlaşdılar. Şəhər təsərrüfatına dəyən böyük zərər nəticəsində bir sıra şəhərlər tənəzzül etdi” (8, 79).

Ərəb mənbələrində, xüsusən də IX-X əsr ərəb müəllifləri – İbn Xordadbeh, Əl İstəxri, əl-Müqəddəsi və b. əsərlərində Azərbaycanın çoxlu sayda şəhər və kəndlərinin, yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir.

Ərəb tarixçiləri bir çox Azərbaycan şəhərlərinin, əsasən Sasani hökmdarları I Qubad (446-531) və onun oğlu Xosrov Ənuşirəvanın (531-578) göstərişi ilə salındığını bildirirlər. Halbuki, irəlində Gəncə, Təbriz, Naxçıvanla bağlı mi-

sallarda Azərbaycan şəhərlərinin hələ e.ə I minilliyin ilk əsrlərindən, yaxud daha qədim dövrlərdən mövcud olması haqqında məlumat verilmişdi.

Təqribən IX əsrdən başlayaraq, nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Qafqazın ən böyük şəhəri, mənbələrin «Arranın anası» adlandırdığı Bərdə idi.

Müqəddəsi Bərdə şəhəri haqqında xüsusi bəhs edərək yazır ki: «Bərdə böyük, kvadrat şəklində düzənlikdə yerləşmiş bir şəhərdir».

“Bu şəhər həmin vilayətin Bağdadıdır. Bərdə çox gözəl şəhərdir, lakin onun ətrafı artıq dağılmışdır, şəhərin əhalisinin miqdarı azalmışdır” (7, 299).

Ərəb tarixçilərinin verdiyi məlumatlardan Bərdənin Yaxın Şərq şəhərləri içərisində yüksək mövqə tutduğu bəlli olur.

İstəxri Bərdə şəhərindən bəhs edərək: “Bərdə çox böyük şəhərdir, onun eni və uzununu bir fərsəxdir” – deyərək yazır. Nəzərə alsaq ki, bir fərsəx atın bir saatda getdiyi yolun uzunluğuna bərabərdir, onda Bərdə şəhərinin eni və uzununun 7-8 km olması bəlli olar” (Qeyd, at bir saatda təxminən 12 min addım atır və yaxud 12 min addımlıq yol gedir. Bu da orta hesabla 6-8 km-ə bərabərdir). Müəllif sözünə davam edərək yazır: “Xəzinə Suriyada olduğu kimi, Bərdədə də Cümə məscidindədir. Xəzinə xüsusi örtük və dəmir qapı ilə bağlanır, o, 9 sütun üzərində durur. Hakimin sarayı Cümə məscidi ilə bir sıradadır” (7, 298).

Səlcuq sultanlarından Alp Arslanın və onun oğlu Məlikşahın vəziri olmuş, bir neçə ölkəni özündə birləşdirən əzəmətli Səlcuq dövlətinin otuz il ərzində, demək olar ki, bütün ixtiyaratını öz əlinə keçirmiş yüksək idarəetmə məharəti ilə böyük şöhrət tapmış Xacə Nizamülmülk Həsən ibn Əliyə görə, dövləti idarə edən Şah əhalinin dinc asayişini, rahat yaşayışını, məskunlaşmasını təmin etmək üçün ən zəruri tədbirləri həyata keçirməlidir. Başqa sözlə desək, Nizamülmülkə görə Şah-dünyanın abadlığı ilə məşğul olmalı, kəhrizlər çəkdirməli, arxlar qazdırmalı, böyük çaylar üzərində körpülər saldırmalı, kəndləri abad etməli, qalalar ucaltmalı, yeni şəhərlər saldırmalı, yüksək binalar, gözəl malikanələr tikdirməli, böyük caddələrdə (karvan yollarında) karvansaralar yaradılmasına əmr etməlidir (5, 33).

Azərbaycan şəhərləri xalqımızın başına gələn bir çox müsibət və fəlakətlərin şahidləri olmuş, bəzən yağdı düşmənin amansız təcavüzü nəticəsində tamamilə boşalmış, xarabazara çevrilmişlər. Lakin ən ağır sınaqlardan üzü ağ çıxmış, yenidən məskunlaşmışlar. İbn əl-Əsir «Əl-kamil fi-t-tarix» əsərində monqolların Azərbaycana birinci yürüşü zamanı Beyləqanda törətdikləri müsibətlərdən bəhs edərək yazır: “Tatarlar 1221-ci ilin Ramazan ayının 6-da şəhəri zorla aldılar. Qılıncı sıyırib kiçik, böyük və arvad buraxmadılar. Hamısını qırdılar. Hətta hamilə arvadların qarınlarını yarıb, çağalarını çıxartdılar və öldürdülər. Özləri də arvadları zorlayıb sonra öldürdülər. Onlar bəzən bir evin qapısından girir, orada olan adamları bir-bir öldürür və arxayın olurdular” (12, 140).

Mənbədə monqolların Beyləqan şəhərinin nümunəsində Azərbaycanda az qala total qətləmlər törətdiyi aydın şəkildə görünür. Lakin diqqəti cəlb edən

məqam Azərbaycan şəhərlərinin, hətta belə böyük insan itkilərindən sonra demoqrafik kompensasiyanı çox da böyük olmayan zaman kəsiyində bərpa edə bilməsidir. Yənə də Beyləqan şəhərinin timsalında demoqrafik kompensasiyanın necə baş verməsinə nəzər saldıqda bu fakta heyrətlənməyə bilmərsən.

İbn əl-Əsir sözügedən əsərində yazır: "... Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu şəhəri (yəni Beyləqanı) tatarlar dağıtmış və qarət etmişdilər. Tatarlar buradan çıxıb Qıpçaq vilayətinə getdilər. Sağ qalan beyləqanlılar qayıdıb gəlmiş və bacadıqları qədər tikililəri yenidən bərpa etməyə müvəffəq olmuşdular" (12, 148).

Bu heyrətamiz faktı Yaqut əl-Həməvi də sözügedən əsərində xüsusi olaraq qeyd etmişdir: "Hicri 617-ci ildə (1220) tatarlar şəhərdə qarşılıqları çıxan hər kəsi qətlə yetirdilər, talan etdilər, sonra da yanğın törədib şəhəri oda qaladılar. Lakin onlar şəhəri tərk edəndən dərhal sonra onun (Beyləqanın – kursiv bizimdir.) sakinləri geri qayıtdılar. Bir qədər sonra digər qaçqınlar da qayıdanlara qoşularaq geri döndülər. Ona görə də şəhər yenidən əhali ilə məskunlaşmışdır" (11, 21).

Qədim və orta əsr mənbələrində Azərbaycan şəhərlərinin yaranma və inkişaf tarixinə dair məlumatları diqqətlə öyrənib təhlil etdikdə həmin şəhərlərin əmələ gəlməsində rol oynayan çoxsaylı amillərdən, yaxud səbəblərdən birinin daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi qənaətinə gəliрсən: "Keçmişdə belə amillər bazarlar (Bərdə), strateji möhkəmlənmiş qalalar (Qəbələ, Dərbənd, Şamaxı), müqəddəs sayılan ibadətqahlar (Ərdəbil) və s. olmuşdur" (4, 91).

X əsr ərəb tarixçi və coğrafiyaçıların verdiyi məlumatlara görə Ərdəbil Azərbaycanın ən böyük şəhəri olmuşdur... Şəhərin uzunluğu üçdə iki fərsəx, eni də elə bir o qədər olmuşdur.

Feodal Azərbaycanın ən böyük ibadətqahı Şeyx Səfinin Ərdəbildəki dini kompleksi idi. Məhz bu amil Ərdəbili gələcəkdə yaradılan Səfəvi dövlətinin ideoloji mərkəzinə çevirəcəkdi.

Şəhərin içərisindən axan çay onun plan kompozisiyasında iştirak etmiş, mikroikliminə yaxşı təsir göstərmiş, yaşıllığa bürünmüş abad küçələri ilə birlikdə tikintinin estetik dəyərini artırmışdır (4, 94).

XIII əsrin anonim müəllifi «Əcaib əd-dünya» əsərində Azərbaycan şəhərlərini abad, hər cür həyat vasitələri ilə gen-bol təchiz edilmiş, bu səbəbdən də yaxşı məskunlaşmış yaşayış məskənləri kimi təsvir edir. Belə ki, anonim müəllif Dərbəndi geniş şəhər kimi təsvir edir. Şabrandan bəhs edərkən: "... Hər cür neməti boldur", Şəmkirdən bəhs edərkən: "Burada əncir, nar, yemiş, kahı boldur" – deyər, söyləyir.

Anonim müəllif Naxçıvandan bəhs edərkən isə bu şəhərin əhali ilə sıx məskunlaşmış bir yaşayış yeri olmasını xüsusi olaraq vurğulayır: "Naxçıvan – bu, yaxşı möhkəmləndirilmiş, yüksəkdə yerləşən, böyük və əhalisi sıx olan Azərbaycan şəhəridir. ...Deyirlər ki, yer üzündə bu şəhər kimi əhalisi olan, belə sıx məskunlaşmış şəhər yoxdur" (10, 52).

«Əcaib-əd-dünya»nın müəllifi Gəncə və Təbriz şəhərlərini də yaşayış

üçün son dərəcə əlverişli yaşayış məskənləri kimi təqdim edir: “Gəncə məskunlaşmış və çiçəklənən şəhərdir. ... Onun insanları bacarıqlı və iti zəkalıdır-lar”, yaxud: “Təbriz Azərbaycanda böyük şəhərdir. Eldəgizin şanlı hakimiyəti illərində paytaxt elan edilən bu şəhərdə dünyanın hər bir yerindən əcnəbilər gələrək məskunlaşmışlar.” – deyər, söyləyən müəllif sözügedən şəhərlərin sıx məskunlaşmış şəhərlər olduğunu nəzərə çatdırmışdır (10, 49-50).

Sonrakı dövrlərdə də Vətənimizdə olmuş səyyah və diplomatların demoqrafik səciyyəli məlumat və qeydləri Azərbaycanın təkcə yüksək şəhərsalma və şəhər mədəniyyətinə deyil, eləcə də bütövlükdə əhali məskunlaşması üçün lazım olan bütün təbii imkanlara, zəngin ehtiyatlara, böyük potensiala malik olduğunu bir daha konkret tarixi faktlarla sübuta yetirir. Məsələn, 1648-ci ildə Təbrizdə olmuş fransız səyyahı Aleksandr de Rud yazırdı: “İranda səyahətdə olduğum zaman mən Təbriz kimi möhtəşəm, əhalisi zəngin olan şəhər görmədim”.

1673-cü ildə Təbrizdə olmuş Fransız səyyahı Şardən yazırdı: “Təbrizin əhalisinin nə qədər olduğunu öyrənmək üçün çox səy göstərmişəm. Bununla belə, onu dəqiq öyrəndiyimə əmin deyiləm. Lakin belə fikirləşirəm ki, onun əhalisinin 550 min nəfərə qədər olduğunu qətiyyətlə demək olar. Şəhərin nəcib adamlarının çoxu məni inandırmaq istədilər ki, onun əhalisi on bir min yüzdən (bir milyon yüz mindən) də çoxdur” (3, 75).

S.Onullahi Şardənin Təbriz əhalisinin sayı ilə bağlı verdiyi məlumata inanmadığını, bu məlumatın şişirdilmiş olduğunu bildirərək yazmışdır: “Şardənin Təbriz əhalisinin miqdarı barədə göstərdiyi rəqəm bir qədər şişirdilmişdir. Lakin şübhə yoxdur ki, XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 300-400 min əhali olmuşdur” (6, 161).

Tarixi inkişafın ayrı-ayrı dövrlərində bir çox ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin sayı da artıb-azalmışdır. Məsələn, XVII əsrin birinci yarısında yeni Gəncə şəhərinin uzunluğu bir fərsəng (6-7 km), eni isə 0,5 fərsəng (3,35 km) idi. Bu hesabla yeni Gəncənin şəhərinin sahəsi köhnə Gəncə şəhərinin sahəsi ilə təqribən eyni olmuşdur. Lakin sahəsinə görə köhnə Gəncəyə nisbətən yeni Gəncədə əhalinin sayı səkkiz dəfə az olmuşdur. Belə ki, XVI əsrin 80-ci illərində Gəncədə 50 min ailə (250 min nəfər) məskun olduğu halda, XVII əsrin 40-cı illərində 6 min ev (30 min nəfər) əhali məskunlaşmışdır (2, 32).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nəinki qədim və orta əsrlər dövründə, ümumiyyətlə, bəşər tarixinin istənilən zaman kəsiyində sənət və ticarət mərkəzləri olan şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə demoqrafik inkişafı həmişə düz mütənəsb olub. Bu inkişaf amilinin əsasında isə müharibələrarası dinc dövrlər və siyasi sabitlik son dərəcə müstəsna rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Gəncə (tarixi qərk). Bakı: Elm, 1994, 152 s.

3. Jan Şardən. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
4. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Maarif, 1983, 155 s.
5. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989, 212 s.
6. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 278 s.
7. Şərifli Ş. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 342 s.
8. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
9. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 132 с.
10. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1956, 420 с.
11. Йакут Ал-Хамави. Муджам Ал-Булдан. Баку: Элм, 1983, 65 с.
12. Ибн-Ал-Асир. Тарих-Ал-Камил. Баку: АзФАН, 1940, 183 с.
13. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М.: АН СССР, 1960, 504 с.

ДРЕВНИЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА И НАСЕЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

А.Б.МАММЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Многовековой путь развития азербайджанских городов и населенных пунктов своеобразно отобразил особенности нелегких судеб страны, в значительной мере определявших ее местоположения. В источниковедении Азербайджана имеются насыщенная информация о многочисленных и многонаселенных городах и населенных пунктах, нашей родины еще с самых древнейших времен. Возникновение города — большое достижение эпохи древнего, античного и развитого феодализма. Ограниченный объем статьи продиктовал жесткую избирательность при отборе источниковедческого материала в нем рассматриваемых и даже упоминаемых. Естественно, что в первый очередь включались наиболее совершенные источниковедческие материалы, позволяющие выявить характерные черты и тенденции, демографического развития Азербайджана.

Ключевые слова: населения Азербайджана, народонаселения, древние крепости, города средневековья

ANCIENT AND MEDIVAL CITIES AND POPULATION OF AZERBAIJAN IN HISTORICAL SOURCES

A.B.MAMMADOV

SUMMARY

The centuries-old development of Azerbaijani cities and towns originally reflected the particularities of the country's difficult fate, largely determined by its location. In the source study of Azerbaijan there is rich information about the numerous and populous cities and towns of our homeland since the most ancient times. It should be noted that, although a lot of sources imply that cities were constructed during the reign of Barda, Shamakhi, Shabran, Darband, Beylagan, Gabala, etc. leaders, Anushiravan, in particular, there are a lot of scientific facts suggesting that the majority of these cities date back to ancient times and were reconstructed and restored during this period.

Keywords: population of Azerbaijan, population settlement, ancient fortresses, cities of Middle Ages